

De onverwachte betekenis van Thomas in het debat over dementie

INLEIDING

Aan de oorsprong van dit artikel staat een helaas onvoltooid gebleven onderzoek naar de Thomas-receptie van Karl Rahner. Zijn eerste grote studie, getiteld *Geist in Welt* (1936), ging over de metafysica van het menselijk kennen bij Thomas van Aquino en bevatte een uitvoerige en ook omstreden interpretatie van *Summa Theologiae* 1, q. 84, a. 7.¹ Wat mij blijvend bij is gebleven van Rahners grote werk is dat hij het kenprobleem bij Thomas van Aquino totaal ergens anders legt dan sinds de moderniteit gebruikelijk is. Na Descartes is de gronddichotomie die tussen het subject en de objectieve wereld, en de kernvraag is dan hoe het subject bij die objectieve wereld komt. Rahner noteert dat Thomas ervan uitgaat dat we als geest-lichaam al op voorhand in de wereld zijn: we leven al te midden van geluiden, verschijnselen, geuren. De grote vraag is juist hoe het tot een tegenover van subject en object komt: hoe kan het dat de geest als het ware uit de wereld tot zichzelf terugkeert en dan ‘tegenover’ van de wereld wordt. Voor mij wierp deze gedachte over de verschuiving van de vraagstelling rondom het menselijk kennen nieuw licht op de vragen. Het tweede dat me blijvend is bijgebleven is dat voor Rahner de vraag naar de menselijke kennis een vraag is naar de aard van geest-zijn en de aard van mens-zijn als bezielde lichamelijke of belichaamde geestelijkheid en dat die vraag letterlijk alles overhoop haalt en dus met recht een metafysische vraag genoemd kan worden.

De meer nabije oorzaak van dit artikel is dat, toen ik eenmaal praktisch theoloog geworden was, een aantal katholieke en reformatische geestelijke verzorgers die werkten met bewoners van de psychogeriatrische afdeling van verpleegtehuizen, met mij en enkele collega's wilde spreken over wat zij meemaakten in hun werk met dementerende mensen. Ze vertelden dat ze vaak symbolen en rituelen en vormen van kunst gebruikten in de omgang met dementerende mensen en dat ze dan met grote regelmaat meemaakten dat deze dementerenden verrassend adequaat reageerden. Ze stelden ons de vraag: 'Wat gebeurt hier eigenlijk? Kunnen jullie eens met ons meekijken en ons als wijsgeren, theologen en praktisch theologen helpen bij de interpretatie van wat er gebeurt? En betekenen die ervaringen misschien iets voor onze visie op dementie, voor artsen en verzorgenden, voor de samenleving en de wijze waarop zij met dementie omgaat of liever: er niet mee wenst om te gaan? Is het antwoord van de pastor goed, wanneer hij vermoedt dat men via zulke symbolen het gevoel raakt en dat dan de ziel even wakker wordt?'

Gaandeweg de gesprekken met deze pastoraal werkenden herinnerde ik me dat ik bij Rahners bespreking van *Summa Theologiae* I, q. 84, a. 7 een keer iets gelezen had dat op de werking van het denken sloeg en waar Thomas zelfs iets over dementerende mensen zei. Thomas spreekt daar over *lethargici*, bij wie het zintuiglijke geheugen gestoord is. Het woord duidt op grote vergeetachtigheid; dementerenden vallen er in elk geval onder. Ik begon me toen af te vragen of wat Thomas daar te melden heeft, iets voor het huidige debat over dementie kan betekenen en ons helpt bij het zoeken van enig inzicht in wat de betreffende pastoraal werkenden meemaken. De pretentie is dus niet dat ik hier vernieuwend Thomas-onderzoek presenteer. Ik haal als praktisch theoloog bij de studie van de praktijk alles uit de bagage wat kan helpen om te verstaan wat er gebeurt. Bij mij zit er in die bagage ook heel wat Thomas en nu lijkt hij bij deze vraag iets te bieden te hebben.²

SYMBOLISCHE COMMUNICATIE MET
DEMENTERENDE MENSEN

Ik ga dus onder geleide van enkele geestelijke verzorg(st-)ers met Thomas van Aquino de drempel van de psychogeriatrische afdeling over. De deur valt achter ons in het slot en we bevinden ons tussen de dementerenden en hun verzorgers. Een aantal mensen zit weg te doezelen voor een televisie. Wanneer het scherm ‘Het meisje van Vermeer’ vertoont, zegt een Alzheimer-patiënt ineens: ‘Vermeer’. Daarna zakt hij weer weg. In een hoek van de zaal zit een zwaar gereformeerde vrouw, pas aangekomen. Ze is danig van streek. Naast haar zit al een paar uur de pastoraal werkster. Ze houdt af en toe haar hand vast. Af en toe zingt de pastoraal werkster een Geneefse psalm of een lied uit de reformatorische traditie dat ze kent. Wanneer ze ‘Wat de toekomst brengen moge’ gezongen heeft, zegt de vrouw ineens: ‘Alleen God weet nog waar ik woon.’ Op een gezamenlijke slaapkamer ligt een man te sterven. Hij is een en al onrust. Oude familieleden zitten om het bed. Een broer zegt af en toe: ‘Manus, je bent aan het doodgaan.’ Maar Manus frunnikt maar door met zijn vingers, roept af en toe wat, hapt naar adem en schrikt overeind. Dan zegt zijn zus: ‘Manus, ze wachten op je boven.’ ‘Dan kom ik’, zegt Manus. Hij gaat liggen en blaast even later de laatste adem uit. Later legt een pastoraal werker ons uit dat hij bij dementerenden veel met symbolen en ritens werkt, maar ook met vormen van kunst, zoals schilderijen en muziek. Hij heeft treffende verhalen over wat er dan soms gebeurt. Iemand die voortdurend over een dode zoon spreekt, komt tot rust wanneer ze samen met de pastor naar een schilderij van Hendrik Werkman kijkt: een licht-figuur houdt een hand op de schouder van een zwart getekende figuur. Een engel van het licht raakt een getroebleerde ziel aan. Als ik hem vraag wat er gebeurt op die momenten, zegt hij tastend: ‘Ik denk dat we op zulke momenten het gevoel raken. Een sprakeloos gevoel, denk ik.’ We gaan de afdeling weer

af. Bij de uitgang toetsen we het jaartal in en de deur gaat open. Thomas van Aquino verdwijnt weer, maar wij zijn nog nieuwsgieriger naar zijn opmerking over de *lethargici*.

EEN SPRAKELOOS GEVOEL OF EEN ECHT INZICHT?

In eerste instantie vond ik de verwoording dat bij de geslaagde communicatie rondom symbolen bij de dementerenden een 'sprakeloos gevoel' geraakt wordt, redelijk adequaat. Dat is er in elk geval ook aan de hand. Toch rustte mijn denken nog niet bij die omschrijving. Die onrust werd nog versterkt toen anderen dezelfde woorden gebruikten met betrekking tot het zogenaamde snoezelen. Bij het snoezelen worden allerlei vormen van zintuig-stimulatie toegepast. Men geeft mensen zachte knuffelbeesten in handen, men stopt ze in een lekker bad met zachte muziek, enzovoort. Meestal reageren dementerenden er met uitingen van groot genoegen op. Ik kende het verschijnsel. Ik had een keer het sacrament der zieken toegediend aan een groep dementerenden, die nauwelijks een teken van herkenning gaven ten aanzien van het sacramentele heil, maar die enige glans in de ogen kregen toen na de bediening een glaasje advocaat werd toegediend. Aan die mensen moest ik denken toen ik las over dementerenden bij wie we nog slechts zintuiglijk leven waarnemen,³ wat bij anderen ook wel de fase van het 'verzonken ik' heet.⁴ Mijn hypothese is dat er bij de herkenning van een symbool naar zijn symbolische betekenis meer aan de hand is dan leven op het sensitieve en passionele niveau. Volgens mij is die akt een echte ken-akt, een geestelijk inzicht.

Natuurlijk worden bij symbool-kennis ook affectieve lagen geraakt, trouwens bij vrijwel alle betekenisvolle kennis, maar dat doet niets af aan het intellectueel-geestelijke van deze kennis. Om het wat scherp te zeggen: naar mijn ervaring en trouwens ook volgens Thomas van Aquino heeft ook een hond een rijk gevoelsleven. Ik ben de ei-

genaar geweest van een vriendelijke, vrolijke Labrador retriever, die duidelijk blijk gaf van redelijk veel begeren en afschuw, vrolijkheid en droefenis, hoop en wanhoop, overmoed en vrees en af en toe toorn, om maar eens een aantal van de emoties te noemen die Thomas in zijn behandeling van de ‘aandoeningen van de ziel’ (*passiones animae*) opsomt. Bij het snoezelen raken we de mens, in zoverre hij of zij familie is van de hoger ontwikkelde zoogdiersoorten, dat wat bij Thomas het niveau van de zintuiglijke ziel (*anima sensitiva*) heet. Maar bij ‘geslaagde’ symbolische communicatie zou een interpretatie in termen van snoezelen een reductieve interpretatie zijn.

DE LEER VAN THOMAS OVER DE ZIEL

Ik ga nu naar *Summa Theologiae* I, q. 84, a. 7 toe. Thomas stelt zich in deze tekst de vraag of het menselijk intellect in akt kan begrijpen door middel van de abstracte begrippen (*species intelligibiles*) welke dit intellect bij zich heeft, zonder zich tot de *phantasmata* (de zintuiglijke kenbeelden) te wenden. De *species intelligibiles* zijn begrippen die wij ons uit de ervaring via abstractie van ervaringen met concrete exemplaren van een soort in onze geest vormen. Ik noem maar: hond, rechtvaardigheid, de samenleving, het ZIJN, de hypostatische vereniging. De *phantasmata* zijn concretere beelden in onze verbeelding of geheugen, als het ware plaatjes bij de begrippen. Ik zeg ‘hond’ en even loopt op de achtergrond de reeds genoemde Labrador voorbij. De vraag is dus: kan het menselijk intellect in akt begrijpen door middel van abstracte begrippen, zonder dat daar concrete ervaringsbeelden een rol bij spelen?

Om die vraag te verstaan, moet ik eerst enkele gegevens noemen uit Thomas’ leer van de menselijke ziel. Ik geef slechts een grove schets, die teruggaat op de uitvoerige uiteenzettingen daarover in *S.Th.* I, qq. 75-89 en *S.Th.* I-II, qq. 6-17 en 22-48. De ziel heeft bij Thomas drie levensfuncties. Ze is op de eerste plaats bezieler van het vegetatieve

stelsel van planten, dieren en de mens. Zo 'be-leeft' ze de spijsvertering en de aanmaak van bijvoorbeeld sperma. De ziel bezielt op de tweede plaats het zintuiglijke stelsel van dieren en van de mens. Op dit niveau wordt onderscheiden tussen het waarnemende en het begerende leven. Aan de waarnemingskant bezielt de ziel in deze functie de uitwendige en de inwendige zintuigen. Aan de begerende kant beleeft ze het emotionele leven. Ten slotte, en daarmee zijn we aan de derde levensfunctie van de ziel toe, gaat de menselijke ziel uit boven de lichaamsbezielende functie en is ze ook geest. Geest is 'bij zichzelf zijn', reflexiviteit. Als geest is de ziel *intellectus* (intellect) waar ze ontvangt, waarneemt en kent, en is ze *voluntas* (wil) waar ze begeert en kiest. De *phantasmata* zijn, zoals gezegd, lijfelijke en concrete herinneringsbeelden, waar de primaire ervaring en emotie bij dat ervaren nog aan zit. Ze zijn opgeslagen op de harde schijf van ons geheugen, de *memoria* (geheugen). Dit geheugen plaatst Thomas in de *anima sensitiva*, de ziel als bezieler van het zintuiglijk stelsel bij mens en dier. Omdat de *anima vegetativa* en de *anima sensitiva* direct met lichamelijke organen verbonden zijn, is de vraag of het intellect abstracte begrippen kan hanteren zonder dat zintuiglijke beelden uit de *memoria* of de *imaginatio* (verbeeldingskracht) meespelen in termen van de huidige medische wetenschap ook te formuleren als: is de menselijke geest in zijn denken toch afhankelijk van het fysisch goed functioneren van de hersenen?

Thomas' antwoord volgt Aristoteles' *De Anima* III, 7: '*nihil sine phantasmate intelligit anima*' (de ziel begrijpt niets zonder dat een zintuiglijk kenbeeld een rol speelt⁵). Ons begrijpen vindt plaats met een voortdurende toewending naar de zintuiglijke beelden. Thomas voegt er één beperking aan toe: dit geldt voor de mens '*secundum praesentis vitae statum, quo passibili corpori conjungitur*' (in zoverre hij in de positie verkeert van het huidige leven, waarin hij verbonden is met een lichaam dat dingen ondergaat). We praten dus over de mens voor zijn of haar dood. Wie zou

stellen dat de mens door middel van zijn ideeën zou kunnen denken en kennen zonder terug te grijpen op *phantasmata*, volgt Plato. Diens positie is zeer passend voor de beschrijving van de werking van de geest van engelen, maar niet voor de werking van belichaamde zielen en het daarbij horende kennen en denken.

Nu maakt volgens Thomas de ziel als geest niet van enig lichaamsdeel gebruik als orgaan, zoals zien via het oog gaat en het horen door middel van het oor geschiedt. Maar het intellect heeft voor zijn akt wel potenties van de ziel nodig die zelf met het lichaam verbonden en er dus van afhankelijk zijn. Zo hangt het intellect voor zijn werking af van de *imaginatio* (verbeeldingskracht). Dat blijkt bij waanzinnigen, bij wie juist de *imaginatio* op hol slaat. Thomas geeft nog een voorbeeld en dat voorbeeld was het precies dat mijn geheugen activeerde tijdens mijn gesprek met de geestelijk verzorg(st)ers van dementerenden. Het intellect hangt ook af van de *memoria*. Hoezeer dat het geval is, blijkt bij *lethargici*. Die leren niet alleen geen nieuws bij, maar kunnen ook het reeds geleerde niet meer actualiseren, omdat door fysieke storing hun geheugen hen in de steek laat.

Thomas had natuurlijk niet de medische kennis die ondertussen is verworven ten aanzien van de werking van onze hersenen en de verschillende vormen van dementie. Die kennis is zeer gegroeid sinds de middeleeuwen, al zullen medici de eersten zijn om toe te geven hoezeer men over veel nog in het duister tast. Toen ik als familielid van een dementerende een keer met een arts sprak over het merkwaardige verschijnsel dat er af en toe een moment of zelfs een langere tijd van plotselinge helderheid is, kwam hij ook niet verder dan een metafoor. Hij vergeleek het met een lamp waarvan een der draadjes is doorgebrand. Dan doet de lamp het niet meer, maar soms raken de eindjes van de doorgebrande draad elkaar toch per ongeluk en dan schijnt de lamp, zij het meestal maar kort. Wat er ook van zij, een feit is dat waar ergens in de hersenen de verbinding

met de *memoria* even hersteld is, vrijwel alles van de *intellectus* en *voluntas* er weer is. Ze functioneren volop. Wat we bij dementerenden zien en wat artsen ons vertellen, is dus goed te beschrijven in de termen die Thomas ons aanreikt.

WAT ZIJN SYMBOLEN?

Om te beschrijven wat er gebeurt wanneer mensen plotseeling adequaat reageren op een aangeboden ritueel of symbool of kunstwerk, moeten we ook nadenken over de aard van het ritueel, het symbool, het kunstwerk. Ik kan hier geen complete theorie van het symbool, het ritueel en het kunstwerk uitwerken. Voor mijn betoog is wel de stelling essentieel dat een symbool deel uitmaakt van de menselijke communicatie en dus van ons uitwisselen van betekenissen. En waar er betekenis is in de volle zin van het woord, daar is menselijke geest. Dieren kennen wel signalen, waarbij het signaal direct voor een object staat, maar geen betekenisvolle tekens, dat wil zeggen tekens die niet direct naar een object verwijzen, maar naar de voorstelling van een object. Apen schreeuwen bij de nadering van een vijandig dier en meteen vlucht de troep naar een veilige plaats. Wij kunnen hier een gesprek starten over atoombommen en orkanen zonder dat iedereen meteen in de gordijnen hangt. Het is een aanwijzing voor de aanwezigheid van menselijke geest, dat we taal-tekens hebben, waarbij woorden voor voorstellingen en concepten staan. Het symbool nu deelt met het signaal dat er een grote nabijheid is aan het betekende en het deelt met het conventionele taal-teken dat het niet samenvalt met het betekende. De handdruk betekent vriendschap en realiseert die ook. Toch valt de handdruk niet samen met de vriendschap: er zijn meer manieren om vriendschap te betekenen en te realiseren en er kunnen ook handen gedrukt worden zonder vriendschap. Dan wordt er verraderlijk en leugenachtig gecommuniceerd.

De symbolische communicatie is niet discursief: er kan veel tegelijk betekend worden. Om een schilderij uit te leggen, zijn pagina's tekst nodig, maar het is in één blik te zien. Toch is de symbolische communicatie niet on-intellectueel, tenzij men discursiviteit tot de definitie van het intellectuele laat horen. Thomas deed dat in elk geval niet: hij verbindt het discursieve wel met de *ratio*, maar laat het concept *intellectus* breder van inhoud zijn. Waar symbolische communicatie lukt, vindt er een verstaan plaats, worden er patronen van betekenis onderkend. Het spannendste voorbeeld is muziek: daar doen zich patronen voor die betekenis doen ontstaan, ook al ontstaan er geen zinnen en oordelen. *Significatio* (betekenisinhoud, connotatie) zonder *suppositio* (verwijzing, denotatie)! Het doorschouwen van die patronen is geestelijke arbeid, is een vorm van kennen. Mijn Labrador kan het niet: of ik nu Mahler opzet of Frans Bauer of een bandje met verkeerslawaaï, hij verdraagt het met de gelijkmoedigheid die aan zijn ras eigen is. Het maakt geen verschil.

Thomas heeft nauwelijks een symbooltheorie, zoals ik die hier heb aangeduid. Daar is mijn achtergrond eerder het denken van mensen als Ernst Cassirer, Suzan Langer, Paul Ricoeur, Han Fortman, Paul Tillich, Karl Rahner, C. Traets, om een paar namen te noemen van auteurs die mij beïnvloed hebben.⁶ Toch speelt voor mij Thomas ook op dit gebied zijn rol. Dat ik het verstaan van het symbool eerder verbind met intellect dan met emotie, komt misschien voort uit het feit dat ik ontdekt had dat bij Thomas het waarnemen van het schone opgevat wordt als een vorm van kennen. Zo spreekt Thomas over het ontvangen van schoonheid als een combinatie van kennen en begeren: '*quies appetitus in cognitione*' (het begeren valt stil in het kennen) (*S.Th.* I-II, q. 27, a. 1, ad 3). Dat is ook het geval in de bekende omschrijving: '*quae visa placent*' (dingen die als gezien en in het zien alleen al behagen geven) (*S.Th.* I, q. 5, a. 4, ad 1). Wanneer een mens iets moois ontdekt, is alleen al het erbij mogen verkeren voldoende. *Pulchrum*

respicit vim cognoscitivam (het schone heeft betrekking op het kenvermogen) (idem). Wanneer iets als schoon, als mooi wordt onderkend, worden er patronen onderkend, een *proportio* (verhouding) wordt als *debita* (zo horend, gepast) ervaren.⁷

Mijn conclusie is dan dat wat er gebeurt in de contacten, zoals ik die hierboven beschreef, in elk geval gekenmerkt lijkt te moeten worden als een vorm van inzicht. Daarbij hoeft de positieve inhoud van de interpretatie van de pastor niet ontkend te worden: er worden zeker ook emotionele lagen in de mens geraakt. *Phantasmata* liggen in die laag van de ziel waar ook ons emotionele leven gesitueerd wordt en dus zullen er vaak verbindingen zijn. En wanneer we de term ‘sprakeloos gevoel’ (gebruikt door geestelijk verzorger Jos Hettinga) naar de letter nemen, wordt er ook iets waars in aangeduid. Waar het geheugen slecht functioneert en de *durée* van de tijd zich oplost, lijkt juist de discursieve communicatie het moeilijkst. *Discursus* is immers een tijd-term. Misschien is de niet-talige symbolische communicatie juist daarom bij dementerenden zo geschikt, omdat daar heel veel in één keer betekend kan worden.

Op één vraag heb ik geen antwoord en ik denk dat het antwoord, als het al mogelijk is, slechts in een interdisciplinair onderzoek met medici en psychologen gevonden zou kunnen worden. Dat is de vraag – en ik spreek nu maar in termen van de metafoor van het lampje waar de draadjes elkaar even raken – of de verhalen van adequate reacties van dementerenden op dergelijke symbolen toevalstreffers zijn (dat dingen op elkaar volgen betekent nog geen oorzakelijk verband: *cum hoc* is nog geen *propter hoc*) of dat de symbolen en kunstvormen met het raken van de gevoelslagen een activerende werking hebben, zodat de hersens de geheugeninhoud even weer op orde krijgen en het – in termen van Thomas – tot een verbinding van het intellect met de even weer beschikbare *phantasmata* kan komen en er zo echt menselijk inzicht kan ontstaan.

Het ontstaan van dit artikel is in zekere zin een toevalstref-fer: een aantal pastoraal werkenden, die op uiterst fijnzinnige wijze werken met dementerende mensen, komt bij een praktisch theoloog, die vanwege een speling van Gods onbegrijpelijke genade de neiging heeft om zaken te denken en te benoemen vanuit het denkkader van Thomas. Levert dat meer op dan wat mooie gedachtenspingsels, intellectuele *Spielerei* van iemand die het allemaal ook op zijn middeleeuws kan zeggen?

Voor mij staat er meer op het spel en ik wil dat in twee punten aanduiden. Het eerste is een algemeen epistemologisch punt. De filosofie van Aristoteles is door de filosofe van het gevoel, Martha Nussbaum, treffend gekarakteriseerd als een poging tot '*saving the appearances*'.⁸ Wat er in verband met Aristoteles mee bedoeld wordt is dat Aristoteles groot respect vraagt voor wat er zich aan ons voordoet. Een theorie mag reeksen van verschijnselen verklaren, doorgronden, naar hun betekenis interpreteren. Maar een theorie die verschijnselen weg-verklaart, tot *slechts* schijn verklaart, moet gewantrouwd worden. Zo vind ik fenomenen die ik bij dieren waarneem, veel beter bewaard in een theorie die werkt met de concepten van de *anima intellectualis*, *sensitiva* en *vegetativa* dan het spreken in termen van de dualiteit van *res cogitans* (denken) en *res extensa* (uitgebreidheid), zoals Descartes ons suggereert. Voor de relatie tot de dieren betekent de laatstgenoemde benadering dat men het dier ofwel als delend in ons persoon-zijn moet zien ofwel als slechts materie. Het eerste vind ik naïef, het tweede leidt tot wreedheid. Zo ontkende Malebranche in het spoor van het onderscheid van Descartes dat dieren pijn konden lijden: als een hond piept, moeten we eerder aan het knarsen van een machine denken dan aan een uiting van pijn. Ik pleit niet voor romantiek in de omgang met dieren. Dieren zijn meer dan dingen en planten. Wij, mensen, moeten ons niet al te hoog boven het dier verhef-

fen: we delen met hen vele emoties. Tegelijk moeten we ons ook niet tot het dierlijke reduceren. Wie het essentiële van het mensenleven in het emotionele legt – en onze cultuur is daar vatbaar voor –, zoekt het essentiële dus op het niveau dat ook dieren hebben. Ik ben zelf wat nederiger geworden over de rijkdom van mijn emotionele leven sinds ik één hond van meer nabij heb leren kennen. Tegelijk ben ik niet negatiever geworden over het emotionele leven. Maar reflexiviteit, bij-zichzelf-zijn, meer dan signalen herkennen, een symbool naar zijn betekenis vatten, dat heb ik bij dieren nog niet aangetroffen. Mijn stelling is dat met betrekking tot de verschijnselen die we zagen bij dementerenden, de terminologie van Thomas' leer over de ziel in staat is alle verschijnselen te laten staan (niets werd weg-verklaard) en om ze naar hun eigen betekenis te interpreteren.

Door dit redden van de verschijnselen kunnen we in onze interpretatie van de gesignaleerde verschijnselen bij dementerenden het *humanum* bewaren. Vanuit de moderne ideeën van maakbaarheid en autonomie is dementie een schrikbeeld: er is niks meer aan te doen en als patiënt verlies je de eigen autonomie. In zo'n cultuur heet het dementerende leven al gauw een mensonwaardig leven. Ik hoef u er niet aan te herinneren hoe een vroegere minister van volksgezondheid, mevrouw Borst, aangaf dat zij bij inzettende dementie per direct euthanasie verlangde. Een dergelijke aftakeling wenste zij niet mee te maken. Nu behoort het bezoek aan de psychogeriatrische afdeling niet tot de pretjes van het leven. We waarderen de spiegel die de dementerenden ons voorhouden van wat ook ons kan overkomen niet direct positief. Maar wie doorkrijgt dat daar precies het probleem ligt, dat we schrikken over een mogelijkheid voor onszelf en wie dan moedig van het leven blijft houden, die gaat ook andere dingen zien dan alleen maar mensonwaardigheid, verlies van *decorum*, enzovoort. En af en toe, wanneer het lampje aangaat, tonen dementerende mensen hun volle menselijkheid. Ik wil die

momenten eren voor wat ze zijn: menselijke geest die wegens een ziekte van het brein ernstig gehinderd wordt bij het verrichten van zijn werk. In de tijd van de Verlichting werd er wel eens geklaagd dat de wetenschappen af en toe een lichtje konden ontsteken in de zee van de duisternis van de menselijke onwetendheid en dat de theologen dan kwamen om dat kaarslichtje weer uit te blazen. Ik heb de indruk dat we als theologen en wijsgeren momenteel de omgekeerde functie hebben: af en toe brandt er een lichtje en als anderen dan met behavioristische of mechanistische verklaringen komen, dan moeten wij zeggen: ‘Blaas het lichtje niet uit! *ecce homo!*, kijk dan toch, zij is echt mens.’

Ik kom daarmee aan mijn tweede punt. Het zal duidelijk zijn dat het voorgaande ook van dienst kan zijn in de discussie over de menselijkheid, de menselijke waardigheid en de personaliteit van de dementerende mens. Mens-zijn en persoon-zijn wordt vanuit onze klassieke, theologische traditie gedefinieerd in termen van intellect, *ratio* en vrijheid. De eenheid van een geestelijke ziel met ons lijf maakt ons tot mens. En elk individu van die soort is persoon. Die bepaling van Boëthius (*De duabis naturis* III) treffen we ook bij Thomas aan: *persona est rationalis naturae individua substantia* (*S.Th.* I, q. 29, a. 1).⁹ In vertaling: een individuele instantie van de rationele natuur. Nu wordt gezegd dat bij de dementerende mens juist rationaliteit en vrijheid, respectievelijk autonomie verdwenen zijn.¹⁰ Men verwijt vervolgens aan dit persoonsbegrip dat het met betrekking tot de dementerenden een depersonaliserende werking heeft: wie bij persoon-zijn sterk denkt aan redelijkheid en vrijheid draagt ertoe bij dat de dementerende wordt waargenomen als lege robot. Dit kan inderdaad gebeuren wanneer men de termen van Thomas en Boëthius overneemt, maar ze inkleurt vanuit het neoliberale, geïndividualiseerde mensbeeld waarin vermogens slechts tellen voor zover ze te gelde gemaakt kunnen worden, voor zover een mens ze dus in volle vrijheid tot akt kan brengen, voor zover ze dus tot zijn onmiddellijke dienst staan. In mijn in-

terpretatie van wat er gebeurt bij de adequate reacties van dementerenden op de aanbidding van riten en symbolen blijkt dat alle vermogens er nog zijn. Helaas zijn ze overwegend onbereikbaar voor de gebruiker en voor de mens die de dementerende ontmoet. Maar dat is geen grond om te ontkennen dat ze er nog steeds zijn. Die ontkenning is juist een gevolg van de angst die dementie bij ons oproept. Het lijkt op de angst om levend begraven te worden: mijn intellect is er nog wel, maar het kan zich niet meer articuleren. Dus zeggen we maar: ze laten geen intelligentie meer merken, dus is het er niet. Maar dat leidt tot het platte axioma dat dingen slechts bestaan als en zolang als ze gezien worden. Het verborgene telt niet en als het zich toont, wordt het alsnog weg-gerationaliseerd. Ik pleit ervoor het verborgene te eren waar het zich toont en de verborgen aanwezigheid te geloven waar het zich niet toont. Misschien doen gelovigen dat iets gemakkelijker omdat ze gewend zijn om te gaan met onzichtbare dingen. Gelovigen proberen al eeuwen elk mens, ook de dementerenden, te eerbiedigen als gemaakt naar Gods beeld en gelijkenis, ook al straalt dat niet van hun leven af. De liefde die vanuit deze respectvolle omgang met de dementerenden gegeven wordt, doet hun in elk geval goed. Ze doet ook goed aan onze samenleving, omdat ze het vertrouwen van mensen in elkaar voedt.

NOTEN

- 1 K. Rahner, *Geist in Welt. Zur Metaphysik der endlichen Erkenntnis bei Thomas von Aquin*, Kösel-Verlag, München 1964³. Voor een theologisch portret van Rahner, zie mijn bijdrage in H. Achterhuis, J. Sperna Weiland, S. Teppema en J. De Visscher (red.), *Denkers en religie. Kritiek, traditie en nieuwe oriëntatie in de twintigste eeuw*, Veen, Diemen 2010, p. 331-344.
- 2 Het praktisch-theologisch onderzoek rondom dementie leidde tot een doctoraalscriptie, een promotie en tot een

- artikel dat in twee versies gepubliceerd werd. M. van der Zande, *Symbolisch communiceren met dementerenden. Een praktisch-theologisch onderzoek naar de aard van symbolische communicatie tussen geestelijke verzorgers en dementerenden*, Doctoraalscriptie Katholieke Theologische Universiteit te Utrecht, maart 2005; R. Mes, *Hoe kom ik thuis? Geestelijke verzorging voor mensen met dementie: een zielzorgconcept*, Boekencentrum Zoetermeer, 2011; J. Wissink, 'Vreemden bij elkaar over de vloer. Over symboolpastoraat aan dementerenden en Thomas van Aquino', in: J. Vijgen (red.), *De actualiteit van Sint-Thomas van Aquino*, Boekenplan, Hoofddorp 2005, p. 78-87; J. Wissink, 'Symboolpastoraat aan dementerenden: wat gebeurt daar eigenlijk? Een interpretatie met behulp van Thomas van Aquino', in: S. Körver en P. Mulders (red.), *Symbolisch bewustzijn – een dynamische kracht. De rol van de verbeelding binnen de geestelijke begeleiding van ouderen*, Valkhof Pers, Nijmegen 2007, p. 19-29.
- 3 Vgl. P. Hoveling, *De belevingsgerichte benadering van dementerende ouderen. Een handleiding voor de verzorgende in de omgang met de dementerende bewoner in verpleeg- en verzorgingshuis*, Bohn-Stafleu-van Loghum, Houten 1995.
 - 4 G. Engelen en M. Peeters, 'Dementie', in: H. Buijssen en J. Derksen (red.), *Psychologische hulpverlening aan ouderen*, Nijkerk 1984, p. 88-108.
 - 5 Zie de Nederlandse vertaling van Aristoteles' *Over de ziel* (vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door B. Schomakers), Klement-Pelckmans, Zoetermeer 2013, p. 283: 'Daarom denkt de ziel ook nooit zonder voorstellingen'.
 - 6 E. Cassirer, *Philosophie der symbolischen Formen*, 3 Bd., Berlijn 1923, 1925, 1929; S. Langer, *Filosofische vernieuwing. Een studie over symboliek*, Het Spectrum, Utrecht-Antwerpen 1965; P. Ricoeur, *Symbolen van het kwaad* (vert. J. Meijers), Rotterdam 1960; H. Fortman, 'Problemen rondom het symbool', in: H. Fortman, *Heel de mens. Reflecties over de menselijke mogelijkheden*, Bilthoven 1972, p. 169-185; P. Tillich, *Symbol und Wirklichkeit*, Vandenhoeck,

- Göttingen 1962; K. Rahner, 'Zur Theologie des Symbols', in: *Schriften zur Theologie* IV, 275-311, Benziger Verlag, Einsiedeln-Zürich-Keulen 1960; C. Traets, *Sacramententheologie*, Uitgeverij Emmaüs-KBS, Brugge-Boxtel 1975.
- 7 Zie J. Wissink, *Te mooi om onwaar te zijn. Theologisch vragen naar het schone*, Radboudstichting, Vught 1993, p. 33-35.
- 8 M. Nussbaum, *The Fragility of Goodness. Luck and Ethics in Greek Tragedy and Philosophy*, Cambridge University Press, Cambridge 1986, p. 240-263.
- 9 Zie voor een analyse van deze klassieke persoonsdefinitie, R. te Velde, 'De menselijke persoon in het licht van de incarnatie', in: G. Berns, F. Maas en S. Waanders (red.), *Het lichaam van God. Metamorfoses van de incarnatie in de hedendaagse cultuur*, Damon, Budel 2005, p. 85-106.
- 10 Zie M. Pijnenburg en V. Kirkels (red.), *Dementie, schaduw als schrikbeeld. Wijsgerige, ethische en gelovige gezichtspunten*, Valkhof Pers, Nijmegen 1999, p. 39.